

TÁJ, TELEPÜLÉS, TÁRSADALOM VÁLTOZÁSAI A KÖRÖSÖK VIDÉKÉN

– Novák László Ferenc –

Vizsgált térségünk a Körös–Maros–Tisza köze, közelebről a Békés és Szarvas közötti terület, közrefogva Mezőberényt, Gyomát, Endrődöt. E vidék a békés-csanádi löszhát része, amely az Alföld legjobb minőségű, termékeny fekete talajú területe. A Fehér- és Fekete-Körös a Szana-zugnál egyesül, majd Gyomától alkotják a Sebes-Körössel a Hármaskörösöt. A folyótól északra eső terület lapos, árvíz járta terület volt, a Sárrét világa, a 19. század végi folyószabályozási munkálatokig. Főleg legeltetésre volt alkalmas rossz, szikes talaja miatt, de a magasabb, hátsabb részeken, halmokon a földművelés is fontos szerepet játszott az agráriumban. A folyótól délre húzódó, magasabb, termékeny talajú térszín a földművelő gazdálkodást teremtette meg. A szurokfekete föld, a kotus talaj is megtalálható, amely – mint például Mezőberényben a Laposi kert – a kertművelés számára biztosított lehetőséget (1. kép).

A 19. század végét megelőzően a természetes táj képét a kanyargó folyó határozta meg. A lassú vízfolyás hatalmas kanyarulatokat írt le (morotva) zugokat hozva létre. Békésen a *Szecszen-*, *Kallós-*, *Székes-zug*, *Bika-*, *Békés-*, *Bodzás-zug*, a Fekete-Körösnél az *Itató-*, *Medvés-*, *Pete-*, *Takács-zug*, a *Határ-*, *Ludadi-*, *Povád-zug*,¹ Mezőberényben a *Templom-zug*, Gyomán kelet–nyugat irányban a *Nádas-*, *Szoros-*, *Karafás-*, *Kecsegés-*, *Pocos-zug*, *Zöld-*, *Rév-lapos*, *Juhos fenék*, *Német-zug*, Endrődön pedig a *Fűzfás-*, *Rév-*, *Harcás-*, *Bana-*, *Szolga-*, *Takács-zugja*, *Kis állás*. Szarvason többek között a *Bika-zug*, *Örmény-zug*. A folyó fontos szerepet töltött be a települések életében. Elsősorban ivóvizet biztosított az emberek és állatok számára, halgazdagsága az ételmezésben, piaci kereskedelemben játszott fontos szerepet. A közlekedés sem elhanyagolható tényező. Érdekes, hogy a bihari hegyekből tutajon úsztatták le a fát. Az endrődi asszonyok Gyomára jöttek férjeik elé, s a Rév-laposon kikötött tutajosoknak hozták az ebédet, mert a folyó lomha folyására jellemzően csupán másnap köthettek ki Endrődön a *Rév-zugjában*.²

A rendszeres áradások gyakori kiöntésre készítették a folyót. Az árvíz rendre elöntötte a folyótól északra húzódó laposabb fekvésű területeket (Gyomán a *Zöld-*, *Csergettyű-lapos*, *Kölesfenék*, *Nagyállás*, *Pósár*, *Póhalom*; Endrődön a *Sima*, *Csejte pusztákat*; Mezőberényben a *Kereki pusztát*). Az utolsó 1881-es nagy árvíz után

¹ SZABÓ–SZABÓ 1983. 136–174.

² TÁBORI 1967. 41–69; NOVÁK 1977. 509.

hajtották végre a folyószabályozást. A nagy kanyarulatokat átvágták, kiegyenesítettek a folyó medrét, ezáltal felgyorsították a víz folyását. A vízerózió következtében a meder egyre mélyebbé válik. Ennek következtében az árvíz gyorsabban elvonulhat, ugyanakkor az árvízmentesített térszínen a szántóföld területe növekedhetett meg a viszonylag rossz minőségű, szikes talajon (*Póhalom, Sima*).

A rossz minőségű, legeltetésre alkalmas területek szántóvá tétele a 20. század második felére hatalmas hátránnyá vált a mezőgazdálkodást illetően. Az alacsony aranykorona értékű földek jóformán kiestek a mezőgazdasági művelés alól (a szárazság miatt még legeltetésre sem alkalmasak). A lefűzött folyókanyarulatok pangó vízzel árválkodnak, csak részben szolgálják a horgászok kedvtelését (kirívó példa az endrődi Fűzfás-zug, ahol a morotvát töltéssel rekesztették el a könnyebb közlekedés érdekében). A megváltozott körülmények között a 21. századra szükségessé vált a vízhálózat rehabilitációja, azaz vissza kell állítani, illetve élővé kell tenni a folyókanyarulatokat, a zugokat, amelyek által idegenforgalmi tekintetben is megnövekedne a folyó és a vidék jelentősége. Az idő és a folyó azonban megváltoztatja a tájat. A gyors vízfolyás eredményeként egyre mélyebbé válik a folyó, s száraz időszakban a vízszint igen alacsonyra süllyed. Jóllehet, vannak duzzasztóművek a Körösön (pl. Békésszentandrás), de – az egész Alföld vonatkozásában – különösen fontos lenne megépíteni Csongrádon a vízlépcsőt a Tiszán, amely szabályozhatná a Köröst, a Berettyót, egészséges vízkeringést hozva ezáltal létre. Megépíthetnék továbbá a Duna–Tisza csatornát is.

A török világban súlyos pusztulást szenvedett e vidék, falvak sora néptelenedett el, vált pusztasággá. Egykor falu volt Békés határán Danfok, Dété, Gyúr, Hidas, Kamut, Mető, Murony;³ Mezőberényben Kereki, Félhalom;⁴ Gyomán Ege, Póhalom, Csudaballa;⁵ Endrődön Bercsényegyház, Csejt, Kis-Kondoros, Nyárszeg, Sima Tölgy;⁶ Szarvason Nagy-Déce, Halásztelek, Káka, Nagy-Kondoros, Szénás.⁷

A 18. század első évtizedeiben, a Harruckern birtokon a jobb helyi és helyzeti energiákkal rendelkező települések újraéledtek: Békés, Gyoma 1720-ban, Mezőberény, Szarvas 1722-ben, Endrőd 1731-ben, ahová a Mezőberény északkeleti részén lévő Nemeskereki falu magyar lakossága költözött, majd a későbbiek során Gömörből, Kishontból szlávok vagy tótok (pl. Fazekas-, Rimazsaluzsány), Nógrádból (pl. Szklabonya), Zólyomból (pl. Gyetva).⁸ A környező elpusztult falvak is sorra a központi szerepkörű településekhez integrálódtak, így Békéshez Danfok, Dété, Gyúr, Hidas, Kamut, Murony; Mezőberényhez Kereki és Félhalom;

³ KARÁCSONYI 1896. II. 76–77, 82, 167–170, 190–191, 217, 29–231.

⁴ KARÁCSONYI 1896. II. 223.

⁵ KARÁCSONYI 1896. II. 72–75, 94, 265–267.

⁶ KARÁCSONYI 1896. II. 46, 66–68, 243–244, 271, 277–281, 330–331.

⁷ KARÁCSONYI 1896. II. 174–175, 195–197, 236–238, 303.

⁸ Minden bizonnyal az endrődieknek „vacero” elnevezése a gyomaiak részéről a szláv („vadszerb”) eredetre utal.

Gyomához Ege, Póhalom, Csudaballa; Endrődhöz Csákó, Csejt, Sima és Kis-Kondoros; Szarvashoz Décse, Halásztelek, Káka, Nagy-Kondoros, Szénás.⁹

A 18. század közepére már megszilárdult a településszerkezet, sajátos nagyhatarú helységek öveztek a Körös folyót Gyulától – Békéscsabán, Békésen, Mezőberényen, Gyomán, Endrődön, Szarvason, Öcsödön át – Kunszentmártonig.

A vidék elvadultsága, a viszonylagos zárttsága, távol fekvése a fontosabb kereskedelmi központoktól (Szeged, Nagyvárad) az élet, a gazdálkodás lehetőségeit is hátrányosan behatárolta. Ezzel kapcsolatban szükséges idéznünk a kiváló szarvasi tudós gazda-lelkész Tessedik Sámuel, aki így ír 1786-ban: „Ama’ Török- és Keresztény vértül imitt amott meg-hízott és 100. esztendőktül fogva nyugalomban állott föld, tsak tsekély fáradsággal-is a’ leg szebb gabonát termette; a’ Paraszt tsak egyszer szántott, még-is a’ leg szebb búzát aratta. Marhája olyatén fűben legelt, melyből a’ Magyar Országi Ökörnek, ha azok száz számra együtt feküdtek, nyugotak, tsak a’ szépen ki-nőtt szarvagnak hegyek látszott-ki. A’ Paraszt kivált a megszállásnak elein, szánthatott és használhatott, ahol néki leg-jobban tetszett; mert szántó-föld, rét mező elég volt.”¹⁰

A 18. század közepére kialakult tehát a sajátos településrendszer: a falvak központja a folyó melletti árvízről mentes hátságon épült ki, s a határ magasabb fekvésű, jó talajú déli területét parlagoló, legelőváltó szántóművelés alá fogták, míg a laposabb részekben, a Körösön túli területeken szénatermesztés folyt, s legeltették a jószágot. Természetes és szükséges módon alakult ki a határbeli szállásrendszer. Távol a belsőségi háztól, határbeli üzemközpontot hoztak létre, ahol a jószágot telen is tartani lehetett, s a földművelés is könnyen mehetett végbe. Gyomán ez a *Keselyős*, amely hasonló néven ismert a mezőberényi szomszédos határon is. Györffy István figyelt fel az ezen a területen lévő gazdasági üzemközpontokra az első katonai térképfelvételek vizsgálata során, amelyet „Tiami szállások” néven tüntetnek fel.¹¹ Györffyvel ellentétben arra az álláspontra jutottunk, hogy ez a szállásterület nem önálló szórvány település, hanem Gyoma határához tartozik, a településrendszer és az üzemszervezet szerves része. Tessedik Sámuel a kor tudós szemével látatja mindezt: „A’ Paraszt [...] az ő távol eső gazdaságának időről időre, sokkal több költséggel, marhája fáradságával, idővesztéssel, és más száz féle ötlet valóban sanyargató terhel kell gondját viselni [...] A’ Paraszt által látja azt, hogy lehetetlen a’ háztul illy igen távol mezőnek és gazdaságnak illendőképpen gondját viselni; ez által akar magának segíteni, hogy a’ falutul 1. 2. és 3. mér földnyire is, ugy nevezett szállást, házat és istállót építtet, a’ hova gabonáját a’ messze való jószágrul ’s mezőrül öszve hordatván, marháit is ott teleteti; röviden majd minden gazdaság-béli dolgait ott viszi végbe” – írja a 18. század végén.¹²

⁹ MENDÖL 1981. 55–66.

¹⁰ TESCHEDIK 1786. 27–228.

¹¹ GYÖRFFY 1943. 100.

¹² TESCHEDIK 1786. 232–235.

A településrendszerben, illetve a gazdálkodás rendszerében Mária Terézia úrbérrendezése kívánt változást, „fejlődést” előmozdítani 1767-ben. Ennek következtében megszilárdult a jobbágytelek-szervezet, s a jobbágyokat a teherbíró képességüknek, az általuk birtokolt földnagyságnak megfelelően minősítették különböző nagyságú telkes jobbágygyá. Meghatározták a házastelek, a porta nagyságát (2 pozsonyi mérő, egy hold), s ahhoz mérték ki a településhez közel eső laposabb részen a kaszálót, valamint a szántóföldeket. A helységek határát minőségileg osztályozták. Az első kategóriába tartozók 24 hold szántóföldet és 8 hold kaszáló rétet kaptak.¹³

Az úrbérrendezés a háromnyomásos gazdálkodás bevezetését kívánta megvalósítani, amelynek legfőbb jellemzője volt a földművelő gazdálkodás intenzitásának erősítése: az ugar bevezetésével, a többszöri szántással a hatékonyabb földművelő termelés kialakítása. A szállásrendszer felszámolása azonban nem vált lehetségessé a településközpont és a szántóföldek közötti hatalmas távolság miatt.¹⁴ Rendszerint a szántóföldeknek a településközpontoz közel eső háts részén mérték ki az ugarföldeket. Békésen a mezővárostól nyugatra elterülő legelő és Kamut pusztá találkozásánál (2. kép), Mezőberényben a Szarvasi országút mentén, a Szállásföldek végénél mérték ki két, majd három nyomásban az Ugarföldet (3–4. kép).¹⁵ Gyomán a faluhoz közel eső részekén, a Körösön túl a *Póhalmon* és *Előhalmon*, a Körösön innen pedig a *Csepüs kert* környékén és *Ege pusztán* – összesen négy nyomást alakítottak ki.¹⁶ A jobbágytelki földek többségét, a nagyobb birtoktesteket a *Keselyűsön* osztották ki. S bár bevezették a nyomásos, kalkaturás rendszert, a szállásrendszer, a szállás-tanyás gazdálkodás továbbra is érvényben maradt (5. kép).¹⁷ Endrődön a kaszáló a falu mellett helyezkedett el. A falutól délre elterülő legelőt s a szőlők alatt a szántóterületet két nyomásra osztották, míg a szállásföldek továbbra is ettől délre, a gyomai, berényi és szarvasi határ közé ékelődő *Kis-Kondoros pusztán* helyezkedtek el (6. kép). Szarvas határterületének nagyobb részét alkotják a puszták. A várost övező belső legelőn kívül, a déli rész alkalmas a földművelésre, amelynek belső peremén alakították ki a két nyomást az 1788-as rendezés alkalmával (7. kép).¹⁸

¹³ NOVÁK 1997. 471; NOVÁK 2006. 30–31.

¹⁴ Itt említjük meg, hogy Cegléden, a Vallásalapítványi Uradalom kísérlete is megbukott, mivel az óriási kiterjedésű határt nem lehetett három nyomásra osztani. Szükségszerűen meg kellett maradniuk a szállásoknak, tanyáknak. A várostól északra eső, még jó talajú területen három nyomásban mérték ki a fertályföldeket, ahol az 1/4 és 1/8 telkes jobbágyok kapták meg úrbéri földjáraandóságukat. NOVÁK 1982. 165–167.

¹⁵ NOVÁK 1986. 185; VARGA 1973. 230–232; SZILÁGYI 1973. 183–184; NOVÁK 2002b. 246–249.

¹⁶ A 18. század végén a négy nyomás bevezetését felső utasítások szorgalmazták. A kiváltságos területeken, így a Jászkszászban, Hajdúságban ezek kialakítása meg is valósult. NOVÁK 1991. 24–35. NOVÁK 1995. 154–158; NOVÁK 2002a. 94–95; NOVÁK 2004. 9–10.

¹⁷ NOVÁK 1977. 512–519.

¹⁸ NOVÁK 1986. 185–189.

A határrendezés, az ugarolás bevezetése nagy ellenállást váltott ki a jobbágságból, amelyről Tessedik – feltehetően a helyi körülményeket jól ismerve, általánosítva is – említést tesz: „Midőn egy bizonyos Uraság a’ Földnek Urbarium szerént való ki-osztásikor 1781. esztendőben ugar földet akart egy helységben kimutatni, hat vagy hét száz Parasztok között nem volt kettőnél több, kinek ez tetszett volna [...] de nem érti a’ [...] Paraszt a’ dolgot; tsak az nem tetszik néki az ugar földben, mivel azt többször kell szántani; és azt nem szokta leg alá’ a’ Tiszántúl való Tartományban lévő Paraszt”.¹⁹

A valóságban ennél bonyolultabb volt a helyzet. A felsőbb hatóságok – a bécsi udvar, a Helytartótanács – annak ürügyén, hogy a korszerű, nyomásos földművelő gazdálkodás kialakítását szorgalmazták, a szállásrendszer felszámolását tűzték ki célul. Ennek indokai között szerepelt a betyárбүнözés megfékezése, felszámolása is. Az ugaroló rendszer általában a kishatáru helységekben vált általánossá (pl. napjainkban is megtalálható még a három nyomás a hegyvidéki Kalotaszegen), a nagyhatáru helységekben, mezővárosokban ez lehetetlennek bizonyult. A több négyzetkilométer kiterjedésű, három nyomásra felosztott határon a gazdálkodás lehetetlennek bizonyult, amit – a már említett – Cegléd példája is igazol Szenteshhez, Hódmezővásárhelyhez hasonlóan.²⁰ Cegléden a fertályföldeket a mezőváros felett osztották ki három nyomásban a negyed és nyolcad telkes, vagyis a fertályos-, félfertályos jobbágyoknak. A negyed telek feletti jobbágygazdák a határ távolabbi részein mint szállás- vagy tanyaföldet birtokolhatták a telekföldi járandóságukat.²¹

Az úrbérrendezés másik, a parasztságra nézve káros következménye volt a földesúri magánbirtokok, majorságok kialakítása. Az urbáriumban meghatározott földmennyiség feletti részt a földesúr kapta meg – ez volt a maradvány-, remanenciális föld –, s ott magángazdálkodásra rendezkedett be. Gyomán az uradalmi gazdálkodás a *Póhalmon* alakult ki. A jobbágyok sérelmezték is, hogy az egyik ugarnyomásukat vették el tőlük. A sérelmek tovább növekedtek az 1818 és 1832 között folyamatba helyezett határrendezés, tagosítás és legelőelkülönözés (a földesúri és úrbéres legelőterület elkülönítése egymástól) során.

A földesúr szemére vetették a gyomai jobbágyok, hogy nem szeretik a földet szántással művelni, ugyanakkor több legelőterületet akartak maguknak megszerezni a jószágtartás érdekében. A gyomai jobbágyok 1770-ben azt nyilatkozták, hogy „nékiek elegendő fölgyök lévén”, ezért nem fogadták el az uraságtól Félhalompusztát, amelynek nagyobb részét ezért a földesúr a mezőberényieknek adta.²²

A gyomai jobbágyok az 1770-es úrbéri felmérés során is hangot adtak annak, hogy legfőbb megélhetési forrásuk a jószágtartás. A birtokrendezés alkalmával a földesúr is hangoztatta 1822-ben, hogy „az gyomai ember rossz szántó vetőember,

¹⁹ TESCHEDIK 1786. 125–128.

²⁰ SIMA 1914. 173–185; NOVÁK 2003. 57–66.

²¹ NOVÁK 1982. 168.

²² NOVÁK 1977. 515–516.

engedetlen, maga feje után járó, gazdaságának javításában és sorsa javításában tanácsot el nem fogadó, mindent eleinek rossz szokása szerént viszen véghez, el hadja jó termékeny földjét romlani, sok gyomai ember nem bírván földjével, más falubelieknek, különösen Berényinek adja földjét felébe, sőt pénzért is mívelni”. A jobbágyokat nagyon hátrányosan érintette a legelőterületük csökkenése, amely az uradalmi majorság területét gyarapította. Az úrbérrendelet szerint 22 hold legelő, illetve meg az egészelkes jobbágyot, ez azonban a korábbiakhoz képest kevésnek bizonyult. A jobbágyok ellenállására azt válaszolta az uradalom, hogy „Azt senki se gondolja, hogy a Földes Úr annyi nyomást tartozik Jobbágyának adni, mint amennyi marhát bír az jobbágy tartani”.²³

A 19. század közepére befejeződött a határrendezés, a tagosítás. Az 1853-as úrbéri pátens kötelezővé tette a legelőfelosztás befejezését, gyakorlatilag megvalósult a jobbágyfelszabadulás.²⁴ Gazdasági téren hatalmas változást eredményezett az 1858-ban megépített Szajol–Arad közötti vasútvonal, amely a kereskedelem fellétkülését vonta maga után, s ösztönzőleg hatott az agrártermelésre.

A településrendszer is ekkor teljeseedett ki. A 19. század első felében szabályozták a településközpontot. Gyomán a református templom a Körös felett áll a központban. A felszámolt *Vermes-* vagy *Mirhó-hát*on a módosabb gazdák építették fel lakóházaikat és alakították ki gazdasági irányító központjukat. Ezzel átellenben, a kastély és a régi római katolikus templom körül, *Fegyverneken* a szegényebb társadalmi réteg települt meg. Az új katolikus templomot báró Wodianer Mór kegyúr és felesége, Atzél Zsófia építtette fel 1877-ben Hauszmann Alajos neves építész tervei alapján eklektikus stílusban. Gyoma harmadik nagy része a *Németváros*. Az 1830-ban Mezőberényből áttelepült, földhöz juttatott evangélikus németek ülték meg ezt a településrészt, s építették fel templomukat is 1862-ben.²⁵ Endrődön a tekintélyes méretű, impozáns barokk jellegű római katolikus templom uralja a település központját. A szabályos porták a főbb, Szarvas és Gyoma felé vezető útvonalak mentén sorakoznak. Az építkezés érdekessége a homloktornácós (*sorompós; ulicskás* Mezőberényben, *podsztyenás* Békéscsabán) lakóház, amely a felső-magyarországi szlovák hatásra emlékeztet.

A határ déli fekvésű, jó talajminőségű területén virágzott a szállás-tanya-rendszer a vizsgált területen. A 19. század második felében az ugarföldeket (Gyomán *Ege*, *Ugar*, Mezőberényben az *Ugar*) is tagosították, s ott is kiépültek a határbeli üzemműközpontok. A tanyák eredetileg szervesen kapcsolódtak a központi lakóházhoz, gazdasági irányítóközpontokhoz, majd – főleg a szegényebb társadalmi rétegek esetében – önálló lakás- és gazdasági egységekként is megjelentek a határon (ún. farmtanya). A szegénység igyekezett földhöz jutni. Az 1920-as években a Nagyatádi-féle földreform hatására például Gyomán a halmagyi Purgli-féle

²³ NOVÁK 1977. 549–550.

²⁴ SZOKOLAI 1856. 147–150, 219–223.

²⁵ NOVÁK 1977. 530.

birtokon osztottak földeket. Endrődön a több kis haszonbérllő és pásztor szerzett földet a 20. század elején Udvarnokon. Érdekes tendencia volt az, hogy az endrődiek igyekeztek birtokhoz jutni a gyomai határon.²⁶

A 20. század első évtizedeiben a lakosságnak több, mint egyharmada élt már a határbeli szórványtelepülésen, a tanyavilágban. Az 1930-as népszámlálás szerint a következően alakultak a népesedési viszonyok a vizsgált helységekből:²⁷

Békés

Határ – hektár	Néesség – fő	Határrész	Néesség – fő
35 046	28 907		
	VI. kerület	Csatár	214
		Kázmán	137
		Kőgyes	48
		Maró	151
	VII. kerület	Békési erdő	57
		Diter	197
		Féltő	128
		Hosszúsziget	195
		Macskás	84
		Vargahossza	43
		Egyéb részei	36
		Magsári tanyák	231
		Rosszerdő	1 187
	VIII. kerület	Bánom	176
		Berkemajor	156
		Bél- és Felesmegyeri tanyák	732
		Déllő	47
		Fehérhát	128
		Ludapuszta, Bodzászug	144
		Magyarpuszta	402
		Özv. Gróf Nádasdy Tamásné-uradalom	299
		Povád	106
		Tarhos	260
		Egyéb részei	137
		Vadasmegyer	89

²⁶ NOVÁK 1977. 527; RÁCZ 2003. 25–39.

²⁷ Magyarország helységnevtára. Szerkeszti és Kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1931. 184, 314–315, 318–320.

Határ – hektár	Népesség – fő	Határrész	Népesség – fő
	IX. kerület	Békésföldvár újosztás	342
		Bő-fok és Krisztina-zug	938
		Egyenes és Főalj-dűlő	426
		Gyúr	1 049
		Kamut	307
	X. kerület	Borostyán	1 133
		Földvári-dűlő	196
		Földvári újosztás	88
		Gyuri rét	608
		Kamut puszta	109
		Pece	85
	28 907		10 911

Mezőberény

Terület – hektár	Népesség – fő	Határrész	Népesség – fő
14 650	14 410	Benta cigánytelep	229
		Belentai tanyák	163
		Blankamajor	73
		Bódishát	97
		Büngösd és Körtvélyesi major	84
		Félhalom	404
		Hatház	309
		Kereki	626
		Kérhalom	51
		Keselyűsi tanyák	378
		Laposi kert	88
		Nagyhalom	443
		Nyilasi tanyák	59
		Tessedik-zug	79
		Ugari tanyák	505
		Zsellérföldek	81
	14 410		3657

Gyoma

Terület – hektár	Népesség – fő	Határrész	Népesség – fő
22 503	12 244	Csudaballa	641
		Cifrakert	66
		Csepüs	54
		Egehalom és Fattyas	70
		Előhalom és Németszeg	59
		Félhalom	248
		Görbekútlapos	80
		Görögállás	44
		Halmagy	174
		Keselyűs	689
		Kölesfenéki tanyák	161
		Nagyállás és Kisnyilas, Nádassziget	362
		Páskumi tanyák (Csergettyűlapos)	240
		Póhalom	183
		Siratózug és Őzedmajor	152
		Telek	166
		Ugari tanyák	254
		Zöldlapos	113
		Zsellérföldek	146
		Zsófiamaajor	71
	12 244		4053

Endrőd

Terület – hektár	Népesség – fő	Határrész	Népesség – fő
15 185	13 928		
	II. kerület	Kúriaszöllő	181
		Öregszöllő	1484
		Páskumi tanyák	1235
		Strenda	400
	III. kerület	Peresi tanyák	298
		Bacsalapos	136
		Ugari tanyák	493
		Polyákhalom	290
	IV. kerület	Kis-Kondoros	1605

Terület – hektár	Népesség – fő	Határrész	Népesség – fő
	V. kerület	Görögállás	144
		Kisrét	102
		Kocsorhegy	423
		Nagylapos (Újtelep)	324
		Nádas-sziget	38
		Rigalyos	103
		Simai-zug	74
		Sima-pusztá	80
		Varjas	351
	VI. kerület	Csejt-pusztá	186
		Udvarnok	150
		Kiscsejtpusztá	72
		Szentmikós-zug	153
	13 928		8415

Szarvas

Terület – hektár	Népesség – fő	Határrész	Népesség – fő
25 968	25 561	Bikazug	78
	I. külterület	Erzsébetliget és egyéb részek	94
	II. külterület	Káka (Bohnyatdűlő és Telecske, Frankó-, Gerhátdűlő, Inkey Káka, Jajka, Kákai holdak, Kákai tábla, Kontúrkáka, Nyistek és Orosházi út, Peresdűlő, Szentandrás út, Sztrehovszky- és Iskola-dűlő. Maczug és Macólapos, Motyói szőlők, Szappanos-zug és Szappanos-szőlők)	2 243
	III. külterület	Balczó-halom	173
		Ezüstszőlők	730
		Nádas-dűlő	382
		Középhalom	94
		Siratói dűlő	404
		Sirató, Bezina szőlő, Káposztás-dűlő	682
	IV. külterület	Cigány-éri kertek, Halesz kert	73
		Érparti-szőlők	305
		Fúróháti dűlő	82

Táj, település, társadalom változásai a Körösök vidékén

Terület – hektár	Népesség – fő	Határrész	Népesség – fő
		Hegyesdűlő	461
		Kisfok és Keskeny-dűlő	217
		Ótemető alatti szőlők és Kenderföldek	224
		Órhalmi szőlők	52
	V. külterület	Décsilapos	21
		Décsi ószőlők	276
		Rózsás	311
		Középhalom	251
		Nádasdűlő	137
		Nagyfok-dűlő	72
		Papp-dűlő	119
		Rózsás	311
		Rózsási szőlők	328
	VI. külterület	Décs	324
		Órmény-zug, Jamrik-dűlő és Tóniszál- lás, Maconka-dűlő, Maginyec-dűlő, Medvegy-dűlő, Papp-dűlő, Ruzicska- dűlő, Sovány-dűlő, Szirony-dűlő	1 022
	VII. külterület	Bobvos-dűlő	324
		Boros-dűlő	127
		Botos-dűlő	41
		Cifra-dűlő	78
		Folytán-dűlő	127
		Galóhalmi dűlő	644
		Juhos dűlő	226
		Kankál-dűlő	129
		Körtés-dűlő	203
		Kuján-dűlő	141
		Malmos-dűlő	271
		Sárkány-dűlő	140
	VIII. külterület	Kondorosi holdak és Csabai út (Brach- na- és Kiszely-dűlő, Kardos-, Kiss-, Kúti-, Oskola- és Szebegyinszki-, Zvara-, Petyvan-dűlő	1 054
	25 561		12 397

Békés lakossága 28 907 fő, ennek 37,75%-a élt külterületen. Mezőberényben a 14 410 fős lakosságnak 25,38%-a lakott külterületen. Gyoma össznépesége 12 224 fő volt, ebből az összlakosság 33,1%-a élt a tanyavilágban. Endrőd összlakossága 13 928 fő volt, a lakosság 60,4%-a számított tanyasi lakosnak. Szarvason az összlakosság 25 561, s ennek 49,14%-a külterületen élt. A művelésági megoszlást alapul véve Endrőd és Szarvas emelkedik ki a szőlőbeli lakosság magas arányával (19,78% és 22,63%).

A határterület nagysága a külterületi, tanyasi népességhez viszonyítva Gyomán volt a legnagyobb, 5,552 ha/lakos aránnyal. Utána következik Mezőberényben, 4,06 ha/lakos aránnyal, Békés 3,211 ha/lakos, Szarvas 2,09 és Endrőd 1,783 ha/külterületi lakos aránnyal. Tehát a két szomszédos település, Gyoma és Endrőd határterülete és a külterületi lakosság aránya a két szélső értéket mutatja.

Megállapítható, hogy a többségében római katolikus endrődiek kisebb határterületen nagyobb számban éltek a tanyákon, mint a többségében református gyomaiak, akik jöllehet, lényegesen nagyobb határt birtokoltak, de a tanyasi lakosság viszont kisebb volt. Ebben a társadalmi viszonyoknak van meghatározó szerepük.

A többségében agrárnépesség túlnyomó részét a törpe- és kisgazdaságok alkották. Például Gyomán 1935-ben az 1–5 katasztrális hold birtoknagyság kategóriába a gazdaságok 58,9%-a, az 5–15 kat. h.-ba 18,7%, a 15–25 kat. h.-ba 9,5%, a 25–50 kat. h.-ba 8,3%, az 50–100 kat. h.-ba 4% tartozott.²⁸ Gyomán és Endrődön tehát a kisparasztok voltak többségben. Ennek komoly társadalmi következményei lettek. Endrődön történt a nagyobb arányú kivándorlás Amerikába, a társadalmi elégedetlenség nagyfokúvá vált. Itt csak utalok Féja Géza munkásságára. A „Vihar-sarok”-szindróma Endrődön jutott végkifejletbe, az 1935-ös csendőrsortűz következményeként.²⁹

A szegények (házas és házatlan zsellérek, cselédek, napszámosok) általában a szőlőkben igyekeztek megvetni a lábukat. Az endrődi *Öregszőlő* lakossága 1484 főt számlált 1930-ban, míg ez az arány jóval magasabb volt a szomszédos Szarvas esetében.

Ennek kapcsán szükséges hangsúlyozni, hogy az úrbéres világban a zsellérek (házas és házatlan) nem rendelkeztek földbirtokkal, csupán a jobbágyság. Mivel a szőlő szorgalmi földnek számított, azaz általában a határ mostohább talajviszonyokkal rendelkező részeit osztotta ki e célra a földesúr, a szegénység is hozzájutott, szőlőművelésre kaphatta külön szolgáltatás, fizetség fejében. Ezért nevezik – hasonlóan az irtványokhoz – szorgalmi földnek.³⁰ Ennek tulajdonítható a szőlőterületek magas arányú lakottsága. Területünkön nemcsak a homokosabb határrészen, de a mélyebb fekvésű Körös folyó kanyarulataiban, zugokban is történt szőlőtermesztés. A 19. század végén a filoxéra (amerikai gyökértetű) – hasonlóan a kö-

²⁸ NOVÁK 1977. 528.

²⁹ FÉJA é. n. 163–166.

³⁰ SZOKOLAI 1856. 104–109.

töttebb talajú dombsági, hegyvidéki tájakhoz – e vidéken is elpusztította a szőlőt. Ismeretes, hogy Mezőberényben, a Laposi kertben még az 1870-es években is több hagyományos szőlőfajtát termesztettek (kékfrankos, góhér, sárfehér, dinka, margitszőlő, budai mézes stb.),³¹ amelyek kivesztek. Csak az amerikai direkttermő fajták terjedhettek el, amelyek ellenálltak a filoxérának, így alkalmasakká váltak arra, hogy beléjük oltva a nemes fajtákat, továbbra is szőlőtermesztés lehessen e vidéken is. A szőlőskertekben megmaradt a népesség, jóllehet nem a szőlőtermesztés volt már a megélhetés alapja, hanem általában a kertművelés, a kerti növények termesztése. A szőlős területek csupán nevükben őrzik a régi szőlőtermesztés hagyományát.

Endrőd külterületi népességének többsége az Öregszőlőkben lakott. Az itteniek közülük többen innen kísérelték meg a gyomai határba kerülést, hogy földhöz juthassanak. Szükséges kiemelni, hogy Gyomán Rác Lajos és társai – tizenöten – 1935-ben vették haszonbérbe báró Huszár László póhalmi 1200 kat. holdas birtokát, amelyet nagy nehézségek leküzdése után 1938-ban sikerült meg is vásárolniuk. Tanyákat építettek fel Póhalmon, s a rossz, szikes talaj javítását elkezdték. Vállalkozásukat Herke Sándor, a szegedi Alföldi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet vezetője is támogatta. Ezt a munkát 1948-ra fejezték be. Utolsó nagyobb tanyásodási mozgalom 1945 után következett be a telki Bethlen-féle grófi birtok felparcellázása következményeként.

A póhalmi „honfoglalók” mintagazdálkodást valósítottak meg. Erről Rác Lajos ír – megkapóan és tanulságosan – visszaemlékezésében. Gabona- és tejszövetkezetet hoztak létre, majd a gépszövetkezet megszervezésére került sor. Mindennek az 1947-es kommunista hatalomátvétel vetett véget. Felszámolták a szövetkezeteket, a visszaemlékező csak annyit látott, hogy traktorjukat elvezették valahová északi irányban.³²

A táj változásában a 19. század végi folyószabályozás, árvízmentesítés okozott alapvető, visszafordíthatatlan változást. A településrendszerben, mezőgazdálkodásban, a társadalomban a II. világháború, majd a kommunista politikai rendszer hatalomra jutása okozott orvosolhatatlan veszteségeket a kitelepítésekkel, területi átszervezésekkel, majd a kisüzemi, hagyományos paraszti gazdálkodás felszámolásával a Rákosi-korszakban (ekkor érte el tetőfokát a kulákküldözés), valamint az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után 1959–1961 között, a szovjet mintájú, nagyüzemi termelőszövetkezeti gazdálkodás erőszakos térhódításával.

A társadalomban a második világháború s az utána következő néhány esztendő a nemzetiségi helységekben, Mezőberényben és Szarvason okozott hatalmas változást. Mezőberényből a német családok már 1944 őszén (kb. 350 fő) menekülésre

³¹ NOVÁK 2011. 45.

³² RÁCZ 1973.

kényszerültek a szovjet hadsereg elől.³³ A háború végén a szovjetek mintegy hat-száz németet (férfiakat, asszonyokat, leányokat, legényeket) a gulágokra, kényszermunkára („málenkij robot”) vittek, közülük sokan meghaltak (kb. 150 fő), megnyomorodtak (testileg, egészségileg tönkrementek) az embertelen körülmények között. A németek másik részét kitelepítették Németországba (mintegy 500 fő). Akik visszakerültek a háborúból, hadifogságból (kb. 150 fő), ugyancsak nyugatra távoztak. 1947-ben újabb csapás következett be. A csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében 250 szlovák család (mintegy ezer fő) költözött a szlovákiai, magyar lakta Csallóközbe, Gúta környékére (innen több család tovább vándorolt Privigye bányavidékére), ahonnan magyar családokat telepítettek át Mezőberénybe. Szarvasról kétezer – többségükben szegényebb sorsú – család (a környékbeliekkel együtt kb. 3000 fő) települt át Csehszlovákiába.³⁴

Az 1940-es évek végétől kezdődött az alapokat érintő területi változások kora. Endrődöt 1946-ban érte nagy veszteség, amikor a 3256 hektár területű *Kis-Kondorost*, a legjobb földminőségű területet Endrődszentlászló néven önálló községgé szervezték, majd az ismert endrődi Hunya családról Hunyának nevezték el. Békés határán Bélmegyer néven önálló község alakult 1946-ban. (1970-ben 6292 ha, 2055 lakos), majd Murony (1970-ben 3571 ha, 1683 lakos) és Kamut (1970-ben 6048 ha, 1988 lakos) 1950-ben lett önálló község, Tarhos pedig 1954-ben vált ki Békés határából (1970-ben 5744 ha, 1704 lakos). Mezőberény félhalmi határrészből és Köröstarcsa hasonló nevű részéből Csárdaszállás (1970-ben 5417 ha, 841 lakos) község jött létre 1952-ben. Gyoma Csudalla pusztáját a vele szomszédos nagykunsági Túrkevéhez csatolták át. Szarvas határából Örménykút (1970-ben 5458 ha, 1401 lakos) község alakult meg 1952-ben.

Országos tendenciaként a gyökeres változás 1960 után következett be a nagyüzemi mezőgazdálkodás, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek erőszakos megszervezésével. Ezáltal a paraszti, kisüzemi gazdálkodás lehetetlenült el, szomorú következményeként, a paraszti gazdálkodás elsorvadása – egy ideig még a téeszek háztáji gazdaságaként vegetáltak –, majd megszűnése következett be a kilencvenes években.

A településrendszerben gyökeres változást okozott a határbeli szállás-tanyák felszámolása. Ezt jól tükrözik az 1970-es és a 2000. évi statisztikák.³⁵

³³ Példaként említjük Speck Mihály nagygazdát (felesége Plesovszki Mária), aki családjával Franciaországba menekült, majd onnan tovább vándoroltak Kanadába, Ontario tartományba. A Niagara környékén telepedtek le, s gazdálkodtak. Tanyája Mezőberényben a Szarvasi út elején található, amely téeszközpont volt.

³⁴ KUGLER 2000. 184.

³⁵ A Magyar Népköztársaság helységnévtára 1970. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1973; A Magyar Köztársaság helységnévtára 2000. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2003.

Táj, település, társadalom változásai a Körösök vidékén

Békés

1970

2000

Terület hektár	Népesség fő	Határrész	Népesség fő	Népesség fő	Határrész	Népesség fő	Lakás
12 732	21 032	Csatár	19	21 010	Külterület	653	295
		Kőgyes Csatár	151				
		Kázmán	99				
		Maró-kázmán	70				
		Diter	183				
		Magsári tanyák	352				
		Rosszerdő	227				
		Déllő	163				
		Ludad	62				
		Povád	120				
		Borostyán	571				
		Vizes Bánom	122				
		Hosszú-sziget	54				
	21 032		2197	21 010		653	295

Mezőberény

1970

2000

Terület hektár	Népesség fő	Határrész	Népesség fő	Népesség fő	Határrész	Népesség fő	Lakás
11 865	12 702	Kereki	116	11 016	Kereki	16	9
		Keselyűs	90		Keselyűsi tanyák	0	0
		Nagy-halom	1		Nagy-halom	0	0
		Ugari tanyák	183		Ugari tanyák	61	45
		Fekete Ugar	253		Feketeugar	64	34
		Rókás	94		Rókás	0	0
		Boldishát	51		Boldishát	11	13
					Ókert	155	68
					Belenta	42	23
					Blankamajor	24	15
	12 702		1281			373	207

**Gyoma
1970**

**Endrőd
1970**

Terület hektár	Népes- ség fő	Határ- rész	Népes- ség fő	Terü- let ha	Népes- ség fő	Határrész	Népes- ség fő
18 822	12 244	Egei- halom	103	11 599	8136	Öregszöllő	801
		Keselyűs	113			Páskumi tanyák	464
		Páskumi tanyák	122			Peresi tanyák	78
		Póhalom	96			Ugari tanyák	186
		Telek	60			Nagylapos	342
		Ugar	109			Rigalyos	57
		Zöldlapos	67			Varjas	83
						Csejt	96
						Bacsalapos	132
						Görögállás	99
						Kocsorhegy	216
	12 244		1282		8136		2596

Gyomaendrőd

2000

Népesség fő	Határrész	Népesség fő	Lakások száma
14 136	Nagylapos	172	87
	Décsi páskum	10	10
	Endrődi-zugok	9	10
	Endrőd Páskumi tanyák	136	81
	Endrőd Ugari tanyák	35	25
	Fattyasi tanyák	18	20
	Fazekas	4	1
	Félhalom	0	5
	Halmagy	66	32
	Keselyűsi tanyák	3	7
	Kisállás	3	4
	Kisrét	0	1
	Kocsorhegy	55	40

Táj, település, társadalom változásai a Körösök vidékén

Népesség fő	Határ rész	Népesség fő	Lakások száma
	Kúriaszőlő	0	3
	Nagyállás	12	13
	Nagylapos vasútállomás	8	5
	Öregszőlő	604	307
	Páskumi tanyák	21	23
	Peresi tanyák	5	7
	Póhalom	27	20
	Polyák-halom	0	1
	Rigalyos	0	0
	Simapuszta	0	1
	Ugari tanyák	42	36
	Varjas	15	15
14 136		1245	752

Szarvas

1970

2000

Terület hektár	Népesség fő	Határ rész	Népesség fő	Népesség fő	Határ rész	Népesség fő	Lakás
16 161	19 521	Annaliget	114	16 043	Annaliget	13	5
		Balczó-halom	147		Tanyák I-VIII. kerület	2454	1105
		Bezinai szőlők	239				
		Bikazug	57				
		Bonyhat-dűlő	136				
		Décsi puszta	53				
		Ezüstszőlők	588				
		Érparti szőlők	271				
		Fúróháti szőlők	130				
		Hegyesdűlő	162				
		Hurkás-hegyesdűlő	131				
		Inkeikáka	345				
		Kender-földek	97				
		Kórházdűlő	73				
		Középhalom	187				

Terület hektár	Népesség fő	Határrész	Népesség fő	Népesség fő	Határrész	Népesség fő	Lakás
		Maczólapos	72				
		Malmosdűlő	124				
		Motyói szőlő	139				
		Nádasdűlő	280				
		Ószőlők	204				
		Peresdűlő	93				
		Rózsás	409				
		Sírató	211				
		Síratói szőlők	188				
		Szentesi út	97				
		Változódűlő	72				
	19 521		5223			2467	1110

A területi átszervezésekkel, bizonyos határrészek önálló településsé szervezésével jelentősen csökkent az egyes helységek törzshatára, valamint az össznépesség száma 1930 és 1970 között. Különösen nagy veszteség érte Békést, amelynek határterülete közel felével, de népessége mindössze csak egynegyedével csökkent. Az összlakosság szám alig változott 2000-ig, viszont a külterületi, tanyasi lakosság drasztikusan csökkent: 10 911-ről 2197-re, majd 2000-ig 645 főre. A többi helységben is hasonló tendencia mutatkozott.

Mezőberényben 1930 és 1970 között a határ közel 3000 hektárral csökkent, viszont a tanyasi népesség egyharmadára, 36–57 főről 1281-re, 2000-ig pedig 373 főre. Gyoma és Endrőd egyesítése Gyomaendrőd néven 1981-ben történt. 1930 és 1970 között Gyoma határa több mint 4000, Endrődé közel háromezerral, a lakosság kétezer fővel csökkent. A tanyasi lakosság száma Gyomán 4053 főről 1282-re, Endrődön 8415-ről 2596 főre apadt. A két település határa 1970-ben együtt 37 688 ha volt, a lakosság száma pedig 18 528. 2000-re Gyomaendrőd összlakossága mintegy 4000 fővel csökkent, a tanyasi lakosságé pedig 1245-re apadt. Az elnéptelenedésre néhány példa: Gyomán 1930-ban *Póhalmon* 183 lakost írtak össze, számuk 1970-re 66 főre csökkent, 2000-ben pedig már csak 27-en voltak. A szállásairól neves *Keselyűsön* 1930-ban 689 tanyasi lakos élt, 1970-ben már csak 113, 2000-ben pedig csupán 3 főt (!) találtak az összeírók. Endrődön 1930-ban 1235 *páskumi tanyasi* lakost írtak össze, számuk drasztikusan csökkent 122-re 1970-ben, 2001-ben pedig már mindössze 21 főt találtak ott az összeírók. Az *Ugari tanyákon* 493 fő élt 1930-ban, 1970-ben már csak 109-en laktak ott, 2000-ben pedig már senki sem lakott ezen a határrészen. Az egykori endrődi pusztai határrész, *Kis-Kondoros*, majd Hunya község lélekszáma is erőteljesen csökkent. Míg 1930-ban 1605 fő volt a lakosság, 1970-ben 1577, 2001-ben már csak 814 fő az össznépesség száma.

Szarvas határterülete 1930 és 1970 között közel tízezer hektárral csökkent hatezer fővel. A külterületi népesség ebben az időszakban 12 397 főről 5223 főre apadt, 2000-ben pedig már csak ennek közel fele, 2487 élt külterületen.

A vizsgált települések közül Szarvason található 2000-ben a legnagyobb külterületi népesség, de Gyomaendrődön is jelentős volt a száma. Békésen és Mezőberényben elenyészővé vált a tanyasi lakosság. Szarvas és Gyomaendrőd esetében megállapítható, hogy az egykori szőlőterületeken, szőlőskertekben lakik a külterületi lakosság zöme (Ezüstszőlő, Érpárti szőlők, Sirató, Rózsási szőlők, Décsi Ószőlők, illetve az Öregszőlők), ugyanakkor a települések központjához közel fekvő területeken maradt meg a lakosság, mint például Endrődön a vasúthoz közel eső Nagylapason, a központhoz közeli Páskumi tanyákon, Öregszőlőben; Mezőberényben az egykori, városhoz közeli régi szőlőterületen, az Ókertben s az Ugarföldeden; Szarvason a nagyobb utak mentében.

A 20. század végére, közel fél évszázad alatt végleg megszűnt a paraszti gazdálkodás, s ezzel megszűnt a föld népességeltartó és -megtartó képessége. Az egyes települések – ma már városok – lakóközponttá váltak, hagyományos mezőgazdasági funkcióval nem vagy alig rendelkeznek. Eluralkodtak a tömblakások is, amelyek a lakásfunkciót erősítik. Az ipari termelés, szolgáltatóipar, kereskedelem stagnál, nagy a munkanélküliség, jelentős mértékű a fiatalság elvándorlása.

Az 1990-es politikai fordulat, ún. rendszerváltozás után nem kezdődött meg az intenzív, kisüzemi mezőgazdálkodás regenerálódása, sőt, a korábbi termelőségvetkezeti viszonyok között virágzó háztáji gazdálkodási rendszer is megszűnt. Érdemes utalnunk arra, hogy itt Békésben Zsíros Géza kezdeményezte a Kisgazdapárt részéről az 5 hektár nagyságú birtokrendszer kialakítását, amely megmenthette volna e vidék népességét is.³⁶ Az 1990-es évek végén meghirdetett „családi gazdálkodás” értelmetlenné vált: a 300 hektárban (600 kat. hold) maximált földbirtok a nagyüzemi, árutermelő gazdálkodást erősítette; az önellátást, a vidék népességmegtartó képességét is biztosító, valóságos mezőgazdasági termelőtevékenységet nem. A nagyüzemi gazdálkodás alapja a gépesítés. A drága gépek (traktorok, ekék, vetőgépek, kombájnok stb.), a költséges üzemeltetés, a mindegyre dráguló üzemanyag, a szerves trágyázás visszaesése, a drága műtrágya, a gyomirtó szerek nélkülözhetetlensége, az állattenyésztésben a drága tápszerek nagyon költségessé teszik az iparszerű mezőgazdasági termelést.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy évszázadok során hatalmas változások következtek be vidékünkön. Átalakították a táj képét. Az árvízmentesítéssel, folyószabályozással gyarapodott rossz minőségű, szikes földterület napjainkban már

³⁶ Napjainkban ismét kormánypolitikai kérdés a családi gazdálkodás erősítése. Megítélésünk szerint a fiatalság számára 5–10 hektáros földbirtok juttatása, állami támogatás (haszonállatok, gépek, műtrágya beszerzése, szakirányítás, termelési és értékesítési szövetkezetek létrehozása, adókedvezmény) elősegíthetik a kisüzemi mezőgazdálkodást, amely nemcsak meg, de el is tarthatja a vidék lakosságát, újra virágzó falvak és mezővárosok gazdagíthatják az Alföldet, Kárpát-Európa hagyományos „éléskamráját”.

szinte értéktelen parlagként hever. A víz ennek ellenére követeli a magáét, s nem véletlen, hogy a felszántott egykori ősfolyómeder-fenekek, vízállások, tocsogók időnként belvízzel telnek meg. Szükséges volna a vízrendszer mielőbbi újólagos rendezése, a folyók, a lefűzött kanyarulataik, a morotva rendszer rehabilitációja.

Igen nagy változás könyvelhető el a település és a társadalom területén is. Békés, Mezőberény, Gyoma és Endrőd, Szarvas településszerkezete is még őrzi a hagyományos szabályos, szalagtelkes elrendeződést, de az egykori gazdasági irányítóközpontok már elveszítették funkciójukat (a lakóház melletti kamrák, istállók, színek, górék használaton kívül állnak), ennek megfelelően telekbeépítettségük is erőteljesen átalakult. A határban már elvétve látható tanya, az is csupán lakásfunkciót tölt be az elesettebb társadalmi réteg számára, többsége omladozófélben van (12–21. kép). Endrőd határa megrövidült Kiskondoros pusztá elcsatolásával. A két nagy település összevonása erre is visszavezethető.

A társadalom hasonlóképpen vesztese a változásoknak. A hagyományos, kisparaszti gazdálkodás felszámolásával a paraszti társadalom is megszűnt, sajnálatos módon „átrétegződött” (kiöregedés, a fiatalok elvándorlása). Az ipar és szolgáltató ágak nem képesek megfelelő arányban foglalkoztatást biztosítani, nagy a munkanélküliség aránya, „viharos a sarok”. A föld, amely családok ezreit tartotta fenn egykor, ma már csak néhány családnak biztosít megélhetést, ugyanakkor, amikor már általánossá vált a fogyasztás, az önellátást nélkülözve.

A társadalmi-gazdasági helyzet is újabb átalakítást követel magának. Évszázadok során többször pusztultak el falvak, tanyák, fogyott a lakosság, majd újra erőt vett a szükségszerűség, felvirágzott a tanyarendszer. Évszázadok során többször történt kísérlet a tanyarendszer felszámolására, de eljöhét az az idő, amikor – a történelem törvényszerűségei alapján újra ismétli önmagát – ismét a föld lesz az uralkodó tényező a gazdaságban, az élet követelményeként benépesülhet újra a háttár, s lesz növekvő lakossága a vidéknek, szűkebb anyaföldünknek is.

IRODALOM

CSIPES 1976

Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. FkBML, 7. Békéscsaba, 1976.

EMBER 1977

Ember Győző: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai. 1715–1730. FkBML, 8. Békéscsaba, 1977.

ERDEI 1942

Erdei Ferenc: Magyar tanyák. Budapest, 1942.

FÉJA é. n.

Féja Géza: Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe. Budapest, é. n.

GYÖRFFY 1943

Györffy István: Magyar falu – magyar ház. Budapest, 1943.

KARÁCSONYI 1896

Karácsonyi János: Békésvármegye története. I–II. Gyula, 1896.

KUGLER 2000

Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. 1944–1948. Budapest, 2000.

MENDÖL 1981

Mendöl Tibor: Szarvas földrajza. Bibliotheca Bekesiensis 23. Békéscsaba, 1981.

NOVÁK 1977

Novák László Ferenc: Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása. In: Szabó Ferenc (szerk.): Gyomai tanulmányok. Gyoma, 1977. 505–574.

NOVÁK 1982

Novák László Ferenc: Cegléd mezőváros a XVIII. században és a XIX. század első felében. StudCom, 11. (1982) 121–186.

NOVÁK 1986

Novák László Ferenc: Tepülésnéprajz. Tanulmányok az Alföld településnéprajzához. AJMKm, 5. (1986).

NOVÁK 1991

Novák László: Szabadszállás településnéprajzi viszonyai a XVIII–XIX. században. Folklor és Ethnográfia 54. (1991).

NOVÁK 1994

Novák László Ferenc: Adatok egy kiskunsági helység, Lacháza 18. század végi, 19. század eleji építészetéhez. Ház és Ember, 9. (1994) 53–64.

NOVÁK 1995

Novák László: A Duna-Tisza köze északnyugati vidékének településnéprajzi viszonyai a 18–19. században. StudCom 25. (1995) 127–184.

NOVÁK 1997

Novák László: A jobbágyfelszabadítás kérdései. Agrártörténeti Szemle, XXXIX. (1991) 453–481.

NOVÁK 2002a

Novák László Ferenc: A Jászkunság településnéprajzi viszonyai a XVIII–XIX. században. In: Bánkiné Molnár Erzsébet – Hortiné Bathó Edit – Kiss Erika (szerk.): A Jászkunság Kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban. JK, 5. (2002) 81–104.

NOVÁK 2002b

Novák László Ferenc: Mezőberény településnéprajzi viszonyai. BMMK, 23. (2002) 235–260.

NOVÁK 2003

Novák László Ferenc: Hódmezővásárhely településnéprajza, hagyományos gazdálkodása. AJMKm, 15. (2003).

NOVÁK 2004

Novák László Ferenc: Nyomásos határhasználat terminológiái. StudCom, 29. (2004) 7–15.

NOVÁK 2006

Novák László Ferenc: Pest-Pilis-Solt vármegye népe a XVIII. században. Archivum Musei de János Arany nominati III. Nagykőrös, 2006.

NOVÁK 2011

Novák László Ferenc: A „Mező Berényi Evang Tótajkú Egyházban létező” id. Kisjeszeni Jeszenszky Károly lelképásztor számadáskönyv (1848–1890). CB, (IV) 2011.

RÁCZ 1973

Rácz Lajos: Parasztság századunk fényében. Kézirat. Gyoma, 1973.

RÁCZ 2003

Rácz Lajos: Parasztsors a XX. században. Gyomaendrőd, 2003.

SIMA 1914

Sima László: Szentés város története. I. Szentés, 1914.

SZABÓ–SZABÓ 1983

Szabó Ferencné – Szabó István: Békés földrajzi nevei. In: Dankó Imre (szerk.): Békés város néprajza. Békés, 1983. 93–177.

SZILÁGYI 1973

Szilágyi Miklós: Mezővárosi közösség és néphagyomány. In: Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története. II. Mezőberény, 1973. 119–154.

SZOKOLAI 1856

Szokolai István: Az Úrbéri Törvényszékek teendői és a volt Jobbágy és Földesúr közti jogviszonyoknak s azok Rendezésének Ismertetése. Pest, 1856.

TÁBORI 1967

Tábori György: A körösi fausztatás történetéből. Békési Élet, II. (1967) 41–49.

TESCHEDIK 1786

Teschedik Sámuel: A' paraszt ember Magyar Országban, Mitsoda és mi lehetne egy jó rendbe-szedett falunak rajzolatjával. Pécs, 1786.

VARGA 1973

Varga Gyula: A mezőberényi paraszti gazdálkodás. In: Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története. II. Mezőberény, 1973. 237–262.

Changes of the scenery and the settlements and the society around the Körös rivers

– László Ferenc Novák –

Resume

The area bounded by the Körös, the Maros and the Tisza rivers, the Békés-Csanád loess, is one of Hungary's most fertile agricultural areas. The area, which had become deserted during the Ottoman invasion, began to repopulate in the early 18th century. Baron György Harruckern called in Slavs from Upper Hungary, and he settled German settlers in Békéscsaba, Mezőberény, Endrőd and Szarvas. Hungarian population also returned to Békés, Mezőberény and Gyoma. Huge village areas were formed. The deeper lying northern lowlands were suitable for livestock farming, while the land in the south was suitable for ploughing. In the parts distant from village centres, intensive farms, accommodation facilities and ranches were established.

The decree relating to serfs of 1767 by Maria Theresa regulated the relationship between landlords and serfs. The abodes system was unable to sell off, so, close to the settlement centres, fallow lands were measured out.

A decisive change in rural life took place in the mid-19th century when, by 1853, emancipation of serfs could come to an end. Landlord and serf estates were disintegrated, the land and the peasant estates and pastures were redistributed. Thus, cottars also managed to get by land, which, in the second half of the 19th century made it possible for a casual and capitalistic agriculture to unfold.

In nature too, a decisive change took place. By the late 19th century, river regulation and flood discharge had become accomplished, thus increasing the size of arable land. Farming could continue to develop.

At the end of World War II, forced migrations began. Evading from the invading Soviet army, part of the German population in Mezőberény escaped to the west in the autumn of 1944. Part of the remaining German population were taken to the Soviet Union to perform forced labour there, while about 500 people were resettled to Germany. The Hungarian-Czechoslovakian population exchange in 1947 brought another blow to the region. From Mezőberény and Szarvas, about three thousand people were resettled to Gúta and surroundings, southern regions of Czechoslovakia, from where the Hungarians were exiled to Békés. In the early 1950s, a liquidation of peasant society and economy was started; agricultural co-operatives began to organize from 1959 to 1961.

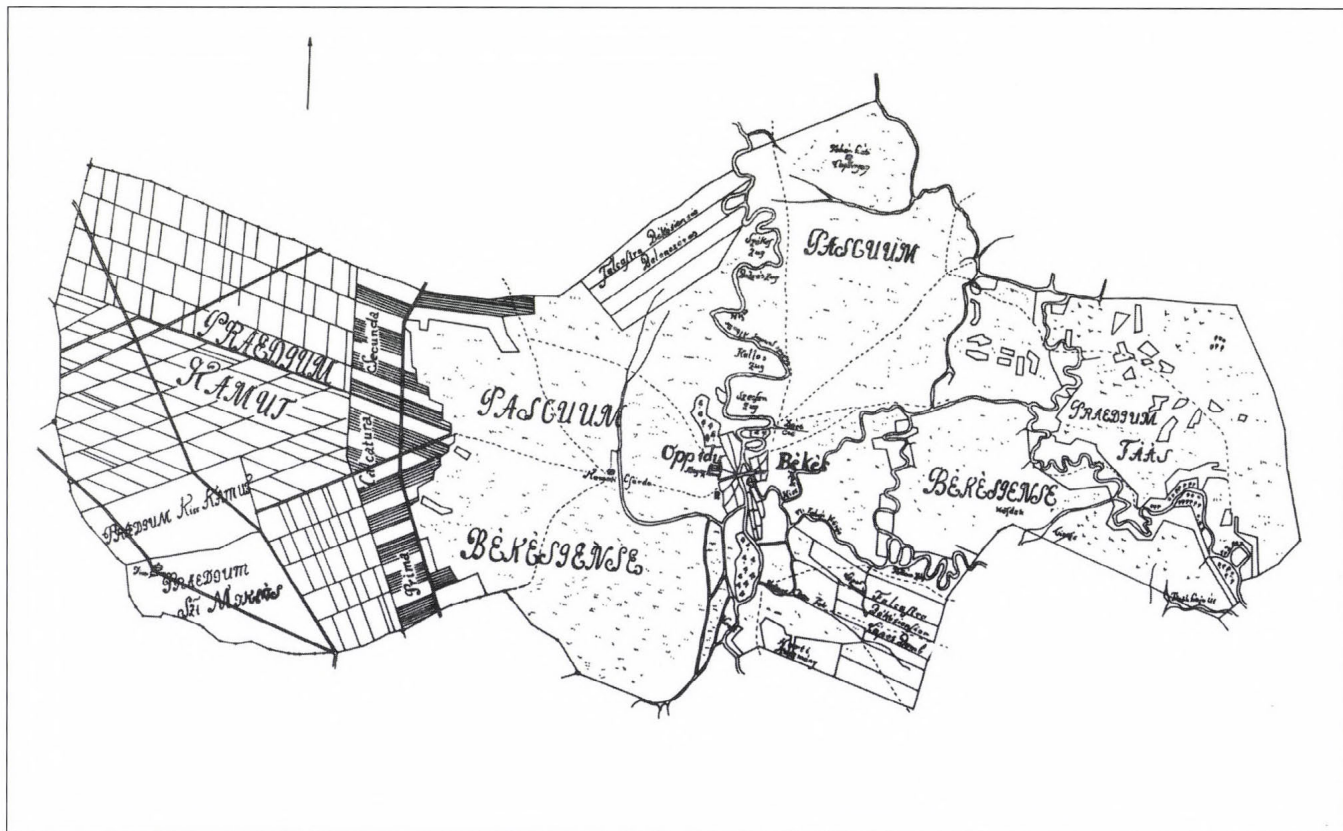
From the outskirts of the huge village areas individual settlements were established (e.g., from the outskirts of Békés, Kamut and Murony and Tarhos were formed, from that of Endrőd, Hunya was established and from the outskirts of

Szarvas, Örménykút was formed). By the mid-20th century, the land became depopulated and the farms disappeared.

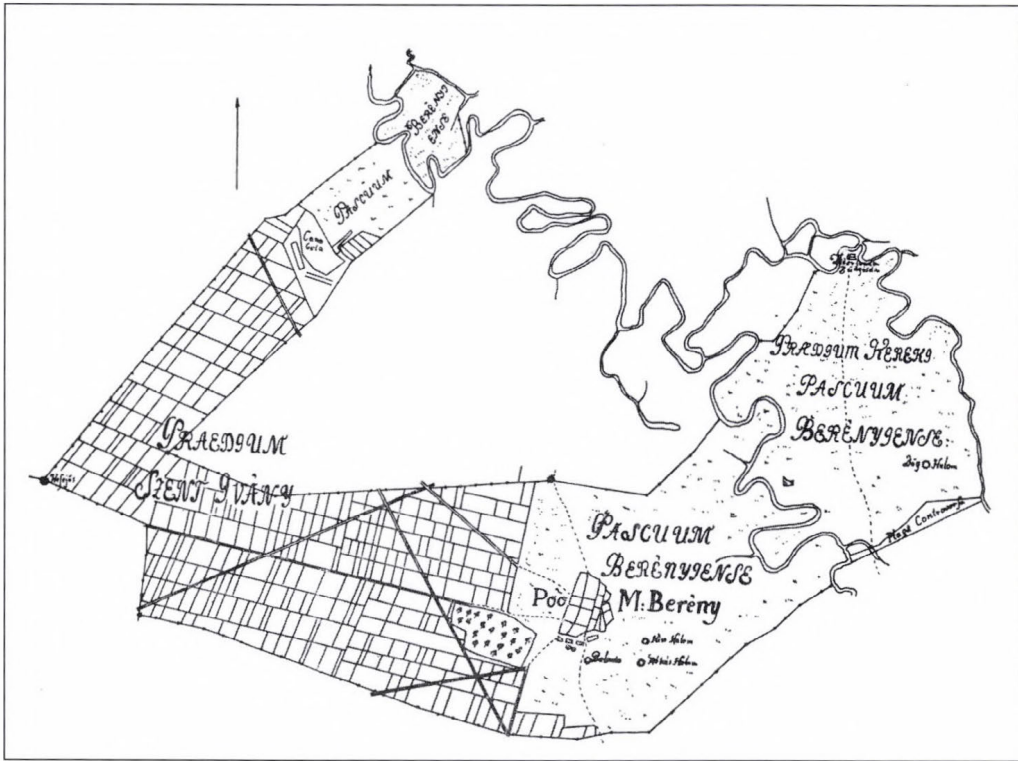
The change of regime in 1990 did not renew traditional small-scale farming. Large estates of several hundreds of acres were formed, which were set up for large-scale farming. The retaining and sustaining capacity of the land ceased to exist. All this decisively contributed to a decrease and an out-migration of the population.

Novák László Ferenc

E-mail: novaklf@freemail.hu

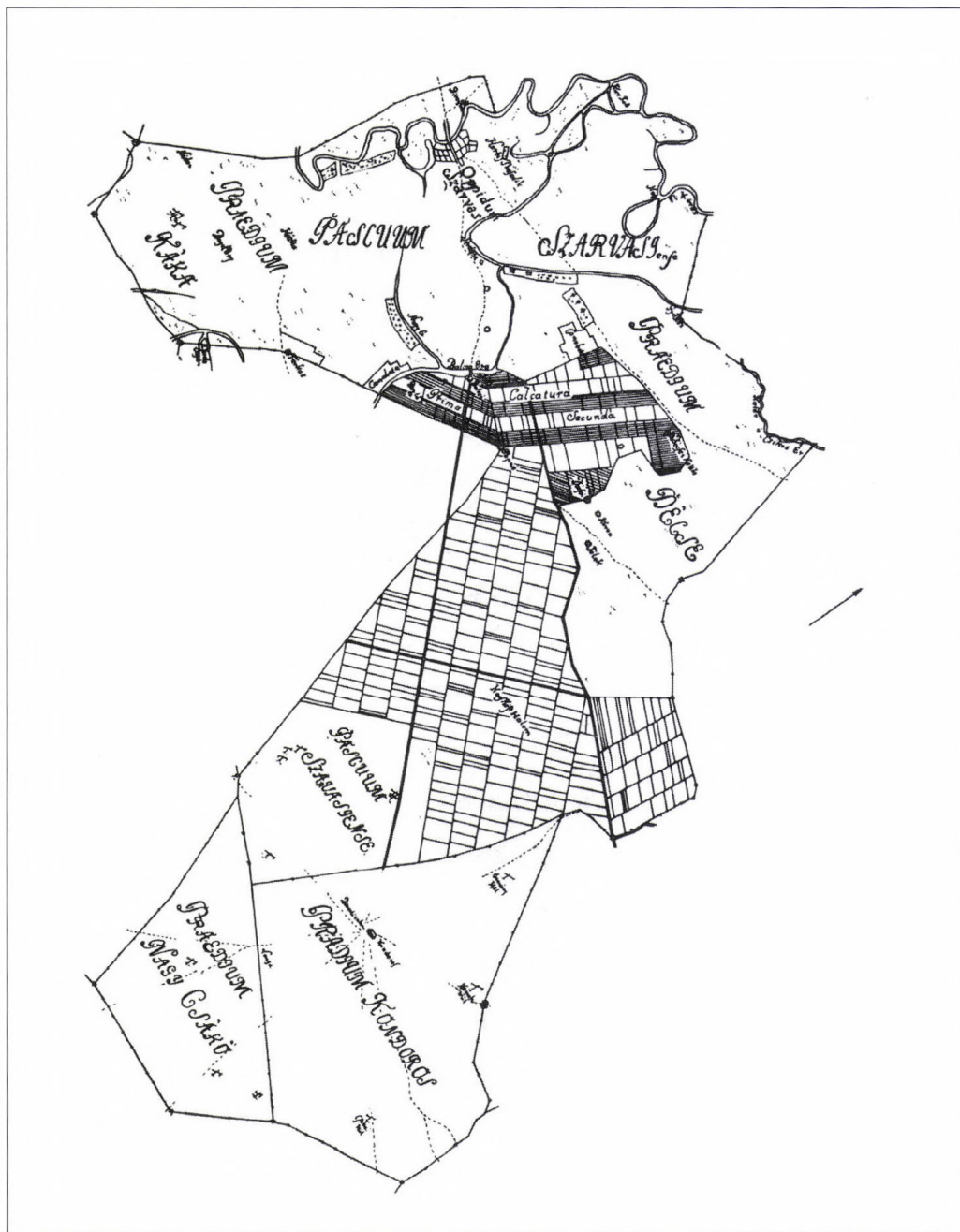
2. kép. Békés határa Kis- és Nagy-Kamut, Szent Miklós és Fás pusztákkal, 1788

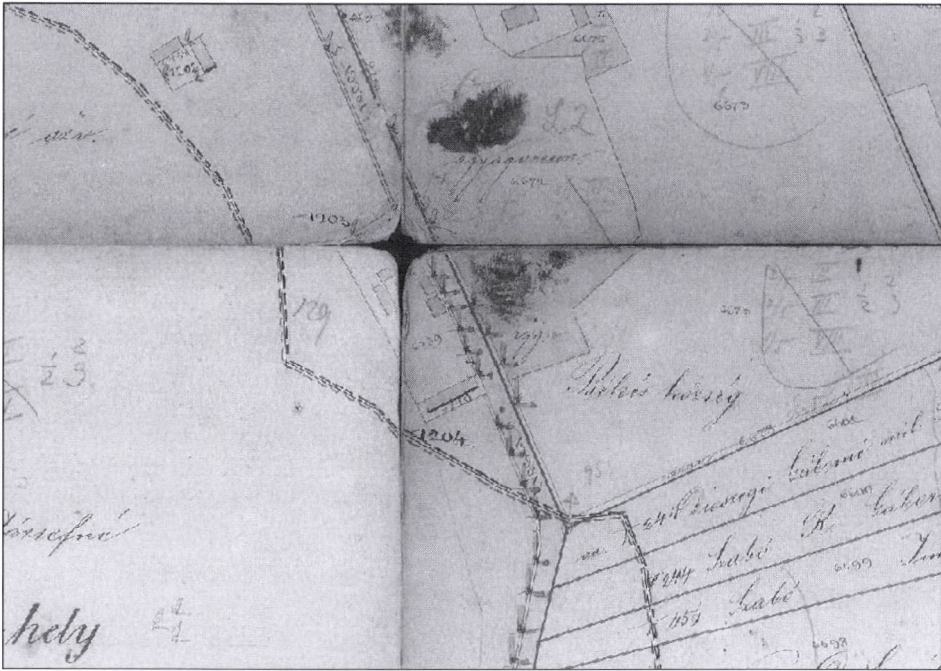
3. kép. Mezőberény határa Kereki és Szent István (Félhalom és Keselyűs) pusztákkal, 1788

5. kép. Endrőd határa Csejt, Sima és Kis-Kondoros pusztákkal, 1788

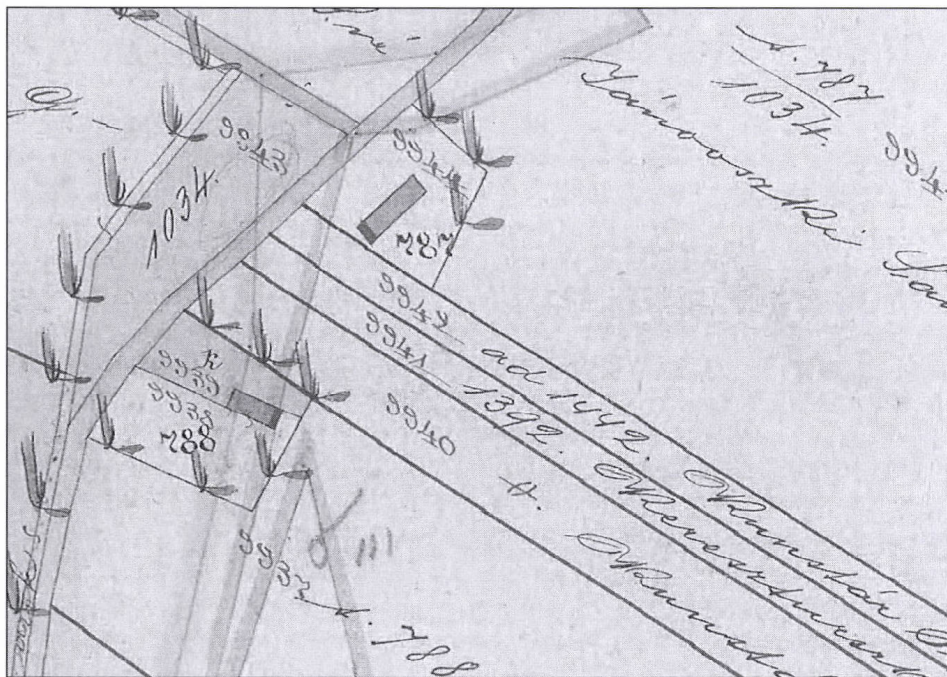
6. kép. Szarvas határa Káka, Décsé, Nagy-Csákó és Kondoros pusztákkal, 1788

7. kép. Tanyák Békés határán. Kataszteri térkép, 1883. BML

8. kép. Tanyák Mezőberény határán. Kataszteri térkép, 1883. BML

11. kép. Tanyák Szarvas határán. Kataszteri térkép, 1883. BML

12. kép. Speck Mihály-féle tanya. Szarvasi régi országút mellett.
Mezőberény, 2011

13. kép. Speck-féle tanya

14. kép. Tanyás határ. Ugar. Mezőberény, 2011

15. kép. Tanyahely és tanya. Ugar. Mezőberény, 2011

16. kép. Lakott tanya. Ugar. Szarvasi országút. Mezőberény, 2011

17. kép. Lakott tanya. Ugar. Szarvasi országút. Mezőberény, 2011

18. kép. Pusztuló tanya. Ugar. Szarvasi országút. Mezőberény, 2011

19. kép. Pusztuló tanya. Ugar. Szarvasi országút. Mezőberény, 2011

20. kép. Lakatlan tanya. Ugar. Mezőberény

21. kép. Elpusztult tanya. Ugar. Szarvasi országút. Mezőberény, 2011
– Fotók: Novák László Ferenc